

3. Бондаренко А.В. Вид и время русского глагола. М.: Просвещение, 1971. – С. 198.
4. Загнітко А.О. Теоретична граматики української мови. – Донецьк, 1996. – С. 343.
5. Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. К.: Вища школа, 1976. –209 с.

УДК: 81'42:801.676

Катерина Войтенко
(Київ)

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ У ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ

Стаття присвячується розгляду експресивності у різних лінгвістичних студіях. Висвітлюються різні підходи щодо визначення категорії експресивності та аспекти, способи її реалізації.

Ключові слова: експресивність, мовлення, експресема, рівнева експресивність.

The article deals with expressivity in different linguistic schools. Different approaches according to the definition of expressivity, aspects and ways of it realization are considered.

Key words: expressivity, speech, expresseme, level expressivity.

У сучасному мовознавстві чітко простежується інтерес дослідників щодо проблеми експресивності, що пов'язано з осмисленням різноманітності культурних форм діяльності людини та виявлення глибинних основ людського буття. На даному етапі розвитку суспільства значення експресивності як культурологічної категорії важко переоцінити. Її зв'язок із соціальною творчістю виводить експресивність з лінгвістичної та мистецькознавчої сфери в коло функціонування цінностей культури. Але не дивлячись на неабиякий інтерес до проблеми експресивності, загальна та одностайна її теорія відсутня, яка б могла визначити світоглядний та лінгвістичний статус даної категорії. Експресивність є однією з найскладніших лінгвістичних категорій, оскільки вона пов'язана з проявом суб'єктивного початку у мові, що супроводжує пізнання об'єктивної дійсності і відображає зміст індивідуальної свідомості носіїв тієї чи іншої мови. Експресивність розглядається як характеристика людського існування в світі, як спосіб онтологічного осмислення зв'язку "людина – світ" та може використовуватись у різних контекстах [10, с. 50].

Розглядаючи антропоцентричний аспект експресивності, постає питання характеристики мовної особистості. Мовною особистістю є наскрізна ідея, яка, як показує досвід її аналізу та опису, пронизує всі аспекти вивчення мови та одночасно руйнує кордони між дисциплінами, які вивчають людину так, як не можна б було її вивчати поза мовою [6, с. 139]. Людина розглядається з погляду її здатності здійснювати мовленнєві інтенції, з позиції своєрідності комунікативних проявів та мовленнєвої манери особистості, її мовленнєвої індивідуальності, слідує мовним механізмам, здатністю оволодіти мовою як об'єктивною системою умовних символів та правилами їх функціонування в мовленні [12, с. 52].

Власне поняття мовної особистості в лінгвістиці пов'язано з поняттям мовної картини світу, яка являє собою результат взаємодії системи цінностей людини з його життєвими цілями, мотивами поведінки, установками та проявляється в текстах, які створюються даною людиною. Тексти є результатом діяльності мовної особистості, яка знаходить своє вираження в мові (текстах) та через мову, реконструювання в основних своїх рисах якої базується на мовних засобах [1, с. 82].

Дослідження змісту мовної одиниці як елемента художньої форми є однією з актуальних задач сучасної лінгвостилістики. Саме стилістичні дослідження в області семантики дозволяють зазирнути в середину змістової структури слова, розкрити багатомірність, діапазон його змістових можливостей. Компоненти семантичної структури

слова, які несуть, окрім предметно-логічної інформації, додаткову інформацію про відношення суб'єкта щодо явищ дійсності, визначається багатьма лінгвістами як конотація, яка актуалізує в мовленні додаткову стилістичну інформацію і тим самим сприяє створенню експресивності художнього тексту [6, с. 35].

У роботах таких вчених, як О.С. Ахманова, Т.Г. Винокур, Є.М. Галкіна-Федорук, Б.М. Головін, І.Б. Голуб, В.М. Грідін, Н.Б. Іполлітова, М.Н. Кожина, Г.А. Копніна, Л.В. Рацібурська, Г.Я. Солганик, Б. Тошович, В.Н. Телія та ін. проблеми об'єму та змісту експресивності знайшли різноманітні рішення.

В основі явища експресивності лежать декілька груп психологічних закономірностей, які стосуються, з одного боку, вираження емоцій та почуттів, а з іншого – сприйняття фігури та фону. Будучи притаманною одиницям всіх рівнів мови, основним лінгвістичним механізмом експресивності є, головним чином, відхилення від стереотипів у використанні мовних одиниць різних рівнів [8, с. 11].

Нове поняття, введене у площину "рівнева експресивність", визначається, як форма суб'єктивного, емоційного та/чи естетичного відношення, і встановлюється механізм її реалізації засобами окремих мовних рівнів, а саме:

- графічного – графічно-іконічна експресивність (використання графем та їх особливих комбінацій, наприклад знаки пунктуації);
- фонетико-фонологічного, на даному рівні експресивність досягається фонетичними фігурами, наприклад, алітерація, анафора, апокопа;
- лексичного. Лексична експресивність характеризує суб'єктивно-емоційне відношення адресата, яке виражене лексичними засобами. На даному рівні експресивність має три види: *лексико-категоріальна* (створюється окремими лексичними категоріями, а саме синонімічна, антонімічна, патронімічна експресивність); *лексико-семантична* експресивність, що виникає в лексико-семантичних групах; *лексико-лектальна*, що породжується лексичними пластами окремих видів інтровертної диференціації мови [11, с. 91].
- фразеологічного. Фразеологічна експресивність виникає при особливому використанні фразеологічних одиниць. На даному мовному рівні виникає деформація ідіом, які є фігурами мовлення, що полягає в руйнуванні семантичної монолітності фразеологічного зрощення, в оживленні слів, які є її складниками, як самостійних одиниць [2, с. 115]. Під час цього процесу досягається комічне, сатиричне чи іронічне звучання [3, с. 472]. Яскраву експресивність створюють індивідуальні трансформації фразеологізмів;
- словотвірного. Словотвірна експресивність створюється за допомогою словотворчих засобів (префіксів, суфіксів і т.ін.).
- граматичного. Граматична експресивність представлена достатньо широко (7 видів) через різноманіття граматичних засобів: *морфемна* формується за допомогою окремих морфем, перш за все, закінчень; *кореляційно-граматична* виникає у взаємозв'язку повних граматичних форм; *транспозиційна* виникає шляхом заміни однієї форми іншою; *тавтологічна* викликає подвоєння, повторення прийменника, внутрішнього об'єкту та ін.; *синонімічна* створюється граматичними синонімами; *функціонально-граматична* виникає завдяки граматичним формам у нетипових синтаксичних позиціях; *семантико-граматична* створюється експресивними значеннями граматичних форм [11, с. 120].
- синтаксичного. Синтаксична експресивність створюється завдяки синтаксичним формам, серед яких особливе місце посідає стилістичні фігури, емоційні конструкції, еліптичні речення та ін. В останній час розвинувся особливий граматики-стилістичний напрям – експресивний синтаксис.
- текстуального. Текстуальна експресивність – експресивність на рівні тексту. Один з її видів проявляється в змішуваних текстах різних функціональних стилів.

Експресивність, як властивість мовного знаку, в силу якого він сприймається підсвідомо, безпосередньо впливаючи на уяву адресата та/чи на його емоційну сферу, не несе сама по собі інформацію про суб'єкт мовлення, а лише визначає характер та інтенсивність сприйняття як предметно-логічної інформації, так і стилістичної.

Експресивність пов'язана з вмотивованістю знака, але не є мотиватором. Ця категорія визначається характером сприйняття мовлення і єдиним її джерелом є вмотивованість. У сучасній лінгвістиці розрізняють три види вмотивованості знака:

- морфологічну – наявність знака між значенням мовної одиниці та її морфологічною структурою: афікси, стилістичні моделі, які володіють власним стилістичним значенням;
- фонетичну – зв'язок між значенням та звучанням, читацька установка, метрика, рима [4, с. 53];
- семантичну, що виникає при відношенні одного знака з іншим, назвою іншого предмета чи поняття, з яким означальне слово знака пов'язане з певним асоціативним зв'язком. Отже, семантично вмотивований знак базується на образі, часто на метафорі чи метонімії.

Реалізація експресивності здійснюється двома одиницями, які отримали назву: експресема та експресоїд. Експресема розглядається як контекстуальний засіб вираження виразності, тобто одиниця, яка в змозі розкрити виражально-конструктивні "прирости" [7, с. 89]; і яка виникає в результаті порушення загальномовної літературної норми. Експресема містить у собі "лінгвістичне" та "естетичне" в їх конкретній взаємодії, розглядається як єдність загального та особливого, окремого, типового та індивідуального, матеріального та ідеального, форми та змісту, представляє собою безліч експресоїдів, які відображують дихотомію "мова-мовлення" [3, с. 65]. З цього видно, що експресоїд – конкретна реалізація експресеми. "Внутрішня парадигма експресеми синтагматична, контекстуальна та епідигматична, що являє собою асоціативне поле, яке закріплене лексико-граматично та фонетично. Існує також поняття "експресив" – "узуальне та okazіональне слово або лексико-семантичний варіант слова, в семантиці якого поєднується денотативний компонент (номінативний базис) та конотативні компоненти – експресивність, емоційність та оцінність". У той час як експресема – стилістична одиниця, експресив виступає як одиниця лексико-семантичної системи мови, тобто як лексико-семантична одиниця [8, с. 10]. Їх поєднує спільна категорія виразності.

Увага звертається на теорію зв'язку експресивності з комунікативною ситуацією, намірами мовця, презумпції читача/слухача (вхідні знання та представлення, з якими він вступає в комунікацію), а також з лінгвістичним та екстралінгвістичним (соціальним) контекстом комунікативного акту. Алгоритмом даної теорії є поділ одиниць мови на системно-мовних носіїв експресивності та системно-нейтральні одиниці – слова та вислови, які самі по собі не являються носіями експресивності, але можуть брати на себе цю функцію за певних умов. При цьому в створенні експресивності мовлення та тексту головну роль відіграють не закладений у системі експресивний потенціал мовної одиниці відповідного рівня, а власне характеристики комунікативної ситуації, перш за все контекст.

Отже, залежно від характеру використовуваних у комунікативному акті мовних одиниць та характеристик комунікативної ситуації, можна виділити такі чотири типи мовних одиниць, що реалізують експресивність:

- системно-мовні експресивні одиниці, носії внутрішньосистемної інгерентної, прагматичної експресивності, яка робить контекст експресивним;
- системно-нейтральні одиниці, вони отримують експресивність з контексту, реалізуються контекстуально і така експресивність називається адгерентною, синтагматичною;
- системно-мовні експресивні одиниці, які, використовуючись у нейтральному контексті, втрачають експресивності;

- системно-нейтральні одиниці використовуються в нейтральному контексті і реалізують нульову експресивність.

Поряд з експресивністю існує поняття "експресія", які знаходяться в ієрархічному відношенні і розмежовуються таким чином:

- експресивність – це мовне явище, що містить у собі експресію;
- експресивність – це те, що висловлює експресію (експресивне висловлювання, експресивна лексика, експресивне забарвлення), експресія – виражально-зображувальні властивості мови, що формуються за допомогою лексичних, словотвірних та граматичних засобів мови (експресивні лексичні та словотвірні засоби, тропи тощо) [9, с. 112];
- експресивність – це не те, що надає мовленню емоційності, образності, а те, що саме породжується емоційністю, образністю, характерністю мовлення, і не є виразністю, а й інтенсифікацією виразності;
- експресивність – стилістична категорія, й експресія – функціональна категорія, що характеризується в межах антропологічної парадигми. Обидві категорії завжди зорієнтовані на людину, її емоційно-психічну та кваліфікативну сферу мовленнєво-розумової діяльності, сигналізують про інтенції суб'єкта мовлення, передають його ставлення до позначуваного об'єкта та впливають на адресат силою почуттів та афективних станів.

Отже, експресивність – це властивість мовного знака, в силу якого він сприймається автоматизовано, безпосередньо впливаючи на уяву адресата та/чи його емоційну сферу; експресивним може бути будь-яке висловлювання, якщо воно неочікуване та непередбачуване, а й експресія – це виражально-зображувальні якості мови, які відрізняють її від звичайної, стилістично нейтральної, роблять мовленнєві засоби емоційно забарвленими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (Стилистика декодирования) / И.В. Арнольд. – Л.: Просвещение, 1973. – 302 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова – 2-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
3. Григорьев В. Поэтика слова / В. Григорьев. – М.: Наука, 1979. – 170 с.
4. Долинин К.А. Стилистика французского языка / К.А. Долинин – Л.: Просвещение, 1978. 344 с.
5. Звегинцев В.А. Семасиология / В.А. Звегинцев. – М., 1957.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов – М.: Наука, 1987. – 264 с.
7. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе / В.Г. Костомаров – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 268 с.
8. Лукьянова Н.А. О термине экспрессив и о функциях экспрессивов русского языка // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск: Новосибирский гос. ун-т, 1980. Вып. 9. – С. 3-22.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь трудностей русского языка / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова – М.: Изд-во Айрис-пресс. – 2003. – 832 с.
10. Стегер Л.В., Киселева В.В. Экспрессивность как лингвостиллистическая категория // Вопросы функциональной лексикологии. – М., 1987. – С. 50-54.
11. Тошович Б. Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербского/хорватского языков / Б. Тошович – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 560 с.
12. Уланович О.И. Психолингвистика / О.И. Уланович – Гревцов Букс. – М. 2010. – 240 с.